

УДК 631.58(=411.16)(477.41/.42)«18»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112092>

Слобожан Ігор,
директор Державного архіву
Житомирської області,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
igorsl1978@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА НАСЛІДКИ СТВОРЕННЯ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі процесу організації єврейських землеробських колоній на теренах Волинської губернії протягом ХІХ ст. та визначенні його особливостей. **Методологія дослідження** базується на застосуванні принципів системного підходу та використанні загальнонаукових методів (аналізу, узагальнення, індукції тощо), а також методів історичного дослідження (історико-типологічного; історико-системного та історико-порівняльного). **Наукова новизна.** В статті конкретизовані відомості щодо специфіки єврейської землеробської колонізації саме у Волинській губернії, зокрема, її планів і фактичної реалізації. На основі вивчення документів губернської влади було узагальнено основні причини провалу урядового проєкту єврейської колонізації на Правобережжі та визначено його як одного з передвісників розвитку регіонального сіоністського руху. **Висновки.** Єврейська землеробська колонізація на території Волинської губернії офіційно була розпочата у 1835 р., із наданням права євреям купувати землю для створення поселень євреїв-землеробів. Від 1844 р. царський уряд запровадив масштабний проєкт утворення єврейських колоній на казенних землях губернії, метою якого було перетворення євреїв із «паразитуючої спільноти» на євреїв «продуктивної праці». Він передбачав облаштування 600 єврейських сільськогосподарських домогосподарств. На думку влади, це був один із напрямів вирішення «єврейського питання» та способом асиміляції євреїв. Проте низка причин об'єктивного та суб'єктивного характеру завадила реалізації проєкту. Тому у 1859 р. проєкт згорнули, ліквідували більшість колоній та перевели євреїв-землеробів до міщанського стану.

Ключові слова: волинські євреї, євреї-колоністи, євреї-землероби, Волинська губернія, єврейські землеробські колонії.

Вступ. Після третього поділу Речі Посполитої, разом з новими територіями, Російська імперія отримала багатотисячне єврейське населення. Це обумовило виникнення у політичному просторі так званого

«єврейського питання», яке так і не було успішно розв'язане до самого розпаду імперії. Царський уряд, шляхом прийняття законодавчих ініціатив, намагався всіляко обмежити права і свободи євреїв, формуючи умови, які б спонукали їх або покинути територію Росії, або ж асимілюватися. Одним із інструментів асиміляції став проєкт єврейської землеробської колонізації, яка мала більший успіх на півдні України, але на Правобережжі зіштовхнулась із значними проблемами.

На відміну від відносно багатой історіографії дослідження єврейських колоній південних українських губерній, історіографія подібних поселень на Правобережжі, у межах смуги осілости, зокрема на території Волинської губернії, представлена незначною кількістю досліджень. Найбільш фундаментальним науковим доробком, який систематизував хронологію та особливості організації єврейських землеробських поселень саме у північно- та південно-західних губерніях є дослідження В. Нікітіна, яке базувалося на використанні документів історичного архіву в Петербурзі та було опубліковане у 1894 р. (Нікітін, 1894). Попередньо, у 1872 р., І. Оршанський у своїй праці обґрунтував штучність урядового проєкту єврейської колонізації і визначив його як виховний-виправний захід для єврейського населення (Оршанський, 1872). Він вважав, що євреї могли би принести державі набагато більше користі, якщо б займалися своїми звичними видами діяльності. У перші роки радянської влади була створена Єврейська історично-археографічна комісія, яка вивчала, серед іншого, й питання єврейської колонізації на теренах Правобережної України. Професор В. Рибинський на матеріалах фондів Центрального державного історичного архіву України і, зокрема, документів канцелярії Київського генерал-губернатора, дослідив історію облаштування єврейських колоній на Київщині, Волині та Поділлі (Рибинський, 1929, с. 199-246). Д. Вайнштейн у збірнику праць тієї ж комісії, відтворив історію облаштування зразкової єврейської колонії у Веприківському маєтку Київської губернії, під особистим керівництвом генерал-губернатора І. Васильчикова (Вайнштейн, 1928, с. 105-115). Сучасних досліджень даної тематики дуже мало: А. Крисков в межах вивчення проблеми землеволодіння та землекористування дослідив питання єврейських колоній Правобережжя (Крисков, 2017, с. 300-304); Ю. Поліщук у межах дослідження загальних проблем національних меншин Правобережної України, розглядав і єврейські колонії та колоністів (Поліщук, 2012, с. 172-177); О. Шмид звужив тему дослідження до Волинської губернії (Шмид, Шеретюк, 2008, с. 199-201).

Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання особливостей організації єврейської колонізації на території Волинської губернії, також в історіографії майже відсутні відомості про історію окремих землеробських поселень євреїв на її території. У зв'язку із цим,

мета написання даної статті полягає в аналізі процесу організації єврейських землеробських колоній на теренах Волинської губернії протягом XIX ст. та визначенні його особливостей.

Методологія дослідження базується на застосуванні принципів системного підходу та використанні загальнонаукових методів (аналізу архівних документів, узагальнення причин неефективності єврейської колонізації, спираючись на рапорти місцевої влади, індукції при співставленні фактів, що відображені в документах) та методів історичного дослідження (історико-типологічного при дослідженні історії єврейських колоній трьох видів: на власних, поміщицьких та казенних землях; історико-системного для усвідомлення цінності набутого землеробського досвіду в межах розвитку сіоністського руху; історико-порівняльного під час співставлення волинської єврейської колонізації XIX ст. із колонізацією на південноукраїнських землях та створенням єврейських колоній в еміграції кін. XIX ст. – поч. XX ст.). Джерельну базу дослідження склали документи із фондів Державного архіву Житомирської області: Волинського губернського Комітету з переселення євреїв, Канцелярії волинського губернатора, Волинської палати державного майна; а також праці бібліотечного фонду архіву.

Результати. Панування кріпосного права сформувало в Росії виключну цінність землеволодіння та землеробства. Тому звичні для євреїв види діяльності, а саме – торгівля, оренда, посередництво, лихварство, ремісництво, промисли, для захисту інтересів поміщиків були визнані «непродуктивними» та «експлуаторськими». Насправді діяльність євреїв була органічно вписана в економіку Волинської губернії, яка мала найбільшу їх частку в структурі населення, порівняно з іншими українськими губерніями (Ріттих, 1864, арк. 7-9зв.). Особливу нішу в економіці краю займали сільські євреї, котрі були «важливою та необхідною ланкою в господарському ланцюзі» (Боровий, 1928, с. 31) і виступали в ролі з'єднувального прошарку між панами та селянами. Перепис євреїв 1808 р. по селах Овруцького повіту (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 12, арк. 5-50), показує, що майже всі вони продавали міцні напої у панських корчмах чи гостьових будинках, де й жили зі своїми сім'ями. Деякі з них орендували у шляхтичів млини, рудні, корчми, й з цього мали дохід. Зважаючи на відомості про майно євреїв, яке також зазначалося в переписі, вони займалися лихварством, торгівлею, власним гуральництвом, орендували селянам свою худобу, деякі здавали власне міське житло. Також на поміщицьких землях деякі євреї Волинської губернії, за власний кошт, будували і утримували гамарні, рудні, гуті, чинбарні, винокурні та пивоварні заводи, млини і греблі на річках, переправляли пасажирів на поромах (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 29, арк. 65-68).

Ця діяльність дозволяла єврейським родинам триматися на плаву і не впадати у злидні. Історик Ю. І. Гессен писав, що «шукаючи джерел прожитку в селянському середовищі, єврей був таким же жебраком, як і селянин: усе переходило до поміщика» (Гессен, 1911, с. 43). Проте імперська влада звинувачувала саме євреїв у зубожінні та споюванні місцевих селян як «основної продуктивної сили» і протягом всього XIX ст. спрямовувала зусилля на вигнання євреїв із сільських територій, розпочавши цей процес із 1804 р., у відповідності із «Положенням про устрій євреїв» (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 4, арк. 5-10зв.).

Із сільської місцевості смуги осілої владі потрібно було виселити близько 60 тисяч єврейських родин (Гессен, 1911, с. 46). Від 1808 р. влада вдруге жорстко приступила до виселення євреїв із сіл. Насамперед виселяли родини, які мали у містах та містечках власне житло (таких було не більше чверті), також більш-менш заможні родини. Паралельно влада вела перемовини із кагалами про те, як можна виселити із сіл бідних євреїв (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 12, арк. 5-50). Виселення відбувалося під наглядом поліції, проте це не зупиняло євреїв повертатися до своїх обжитих місць. У 1809 р. острозький земський справник у своєму рапорті представив таку статистику: із сіл до цього часу встигли виселити 247 єврейських родин, з них тільки 23% залишилися в містечках, а 77% повернулися в села на місця свого колишнього мешкання (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 58, арк. 4). Самі поміщики часто ігнорували розпорядження уряду, оскільки мали безпосередню вигоду від євреїв, і тому шукали будь-якого приводу для відтермінування їхнього виселення (Боровий, 1928, с. 31). Проте з часом тисячі єврейських родин Волинської губернії, як і по всій смузі осілої, були виселені до містечок, що позбавило їх даху над головою, звичного заробітку і створювало надмірне скупчення й злиденне існування в міській зоні. Виселені євреї, на думку уряду, мали перетворитися на фабричних робітників і хліборобів.

Як альтернативу, уряд запропонував євреям, які переходили до землеробського стану, заселити пустопорожні степові землі так званих «новоросійських» губерній. Однак у єврейського народу зовсім не було досвіду землеробства, оскільки протягом століть вигнання їм забороняли володіти землею та займатися сільським господарством. Такі обмеження пов'язувались із релігійними упередженнями. Бажання уряду перетворити євреїв на землеробів носило передусім виховний характер, що мало змінити їхню ментальність і полегшити асиміляцію, а також зробити їх «корисними» підданими імперії. Поселенцям обіцяли грошову допомогу на облаштування господарств, звільнення від рекрутської повинності та значні податкові пільги. Волинські євреї категорично відмовлялися від цієї

пропозиції, адже були обізнані з гірким досвідом переселених туди попередньо білоруських євреїв. Бажання оселитися на казенних землях новоросійських губерній виявила лише одна родина із Рівненського повіту та чотири із Дубенського (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 29, арк. 41-42).

Офіційно у Волинській губернії єврейські землеробські колонії почали виникати після появи імператорського указу 1835 р., який давав змогу євреям отримувати казенні землі у безстрокове користування, купувати й орендувати земельні ділянки в шести західних губерніях, а також передбачав тимчасові рекрутські та податкові пільги. Головними умовами створення колонії були: не менше 25 родин, які мали поселитися відокремлено від селян християнського віросповідання, та не ближче за 50 верст від кордону. Водночас колоністам заборонялося займатися гуральництвом та іншими промислами (Рибинський, 1929, с. 201). Особливо привабливою для євреїв-землеробів виявилася пільга, яка була пов'язана із відміною рекрутської повинності на 25 років. Річ у тім, що за указом 1827 р. євреїв забирали у рекрути від дванадцяти років, а через відсутність метричних записів, фактично з семи-дев'ятирічного віку. Їх направляли у школи кантоністів і там перехрещували у православну віру. Тривалий період перебування у війську повністю викидав їх із єврейського середовища, впливав на зміну ідентичності. Для решти єврейських чоловіків призовний вік був визначений в межах від вісімнадцяти до двадцяти п'яти років. За законом, з кожної тисячі осіб іудейського населення брали десять рекрутів, тобто приблизно втричі більше, ніж християнського населення (Пасик, 2022). Тому перехід євреїв із міщанського стану у землеробський, фактично рятував частину дітей і чоловіків від військової кабали. Одночасно – залишав у полі єврейського традиціоналізму.

Царський уряд, реалізуючи свій фактично один із перших асиміляційних проєктів, пішов на небачений до цього крок – надав дозвіл євреям на придбання землі. Стосувався цей дозвіл виключно євреїв-землеробів, які створювали колонії. Це положення знайшло відображення у Законі від 1835р. («Положення про євреїв (1836).

Станом на 1836 р. у Волинській губернії виявили бажання перейти до землеробського стану 437 заможних єврейських родин. Із них 55 євреїв утворили колонію Баторейську у Новоград-Волинському повіті, орендуючи поміщицьку землю; переважна більшість інших придбали землі у власність, та утворили у Луцькому повіті колонії Софіївку та Ігнатівку; у Рівненському повіті – Антонівку, Осову, Мочулки (Рибинський, 1929, с. 202). У 1839 р. єврейські родини з Волині, разом із подільськими євреями, придбали у власність землі у Тираспольському повіті Херсонської

губернії та утворили землеробську колонію Вільна (Бердинове) (Пасик, 2005).

Проте основна частина єврейського населення жила в злиднях і не мала грошей на купівлю чи оренду землі. Тому 26 грудня 1844 р. було видано новий закон, що чітко регламентував механізм створення єврейських поселень саме на казенних землях. У відповідності з ним, євреї могли переходити у землеробський стан; селитися у місцях постійної осілості на казенних землях вже без обмежень щодо кількості родин. У перші три роки могли наймати українських селян для переймання досвіду, їм наділяли 5-8 десятин на кожну чоловічу душу; передбачалася також допомога 175 крб. на сім'ю із коробкового збору (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 237-240).

Так з'явився масштабний проєкт єврейської землеробської колонізації на казенних землях смуги осілості. У 1845 р. імператор наказав підготувати відомості про вакантні землі західних губерній під поселення євреїв, й зібрати від охочих заявки на поселення (Нікітін, 1894, с.6). Основна відповідальність за реалізацію проєкту була покладена на головне управління Міністерства державного майна. Йому звітували губернські палати державного майна, яким підпорядковувалися окружні начальники, які в свою чергу контролювали відповідні сільські громади. Також цей проєкт перебував у зоні особливої уваги Комітету з поселення євреїв, волинського губернатора та генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній.

У 1847 р. вийшли додаткові правила «Про поселення євреїв на казенних землях», які дещо урізали пільги для колоністів. Водночас були внесені певні спрощення та покращення: євреям вже відводили по 12-20 десятин на сім'ю; дозволили селитися біля християнських поселень; землеробами могли вважатися сім'ї з трьома робітниками або шістьма ревізькими душами, якщо у них були кошти для господарювання (Нікітін, 1894, с. 7-8). Але повернутися до міщанського стану раніше, ніж за 25 років було непросто. Умовами для такого повернення були: виконання рекрутської повинності, сплата податків за весь пільговий термін, повернення державі матеріальної допомоги на поселення і сплата суми оброку за наділену ділянку землі (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 10-11).

У Волинську палату державного майна на момент 1847 р. надійшло 634 заявки від євреїв про намір перейти у землеробський стан (Нікітін, 1894, с. 18). Водночас бажання оселитися на казенних землях виявили 479 родини (3 260 осіб), 209 з яких були згодні поселитися за свій кошт без виплат із казни (Нікітін, 1894, с. 13). Місцевою владою було вирішено виділити під поселення 600 ділянок казенної землі, що означало створення 600 єврейських сільськогосподарських домогосподарств. У 1847 р. було

заплановано заселити 300 земельних ділянок, і із них 80 ділянок призначалося для Межиріцького маєтку під зразкову ферму, інші 220 були виділені у казенних маєтках чотирьох повітів губернії. Наступного року потрібно було освоїти інші 300 ділянок (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 329-341). Проте реалії заселення євреїв у 1847 р. внесли корективи у ці плани, тому на 1848 р. вже планувалося заселення 208 ділянок у Чарторийському, Бережницькому та Рафалівському маєтках за винятком 140 ділянок, які не встигли нарізати землеміри у 1847 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 403-405), що показано у таблиці 1.

Таблиця 1

**Планове виділення ділянок для поселення євреїв-землеробів
 Волинської губернії на 1847-1848 рр. з врахуванням попередніх
 поселень**

Назва маєтку	1847 р.		1848 р.	
	кількість ділянок	в них зручної землі, десятин	кількість ділянок	в них зручної землі, десятин
Житомирський повіт				
1. Вільський маєток	20	334,5		
Луцький повіт				
2. Рафалівський маєток при Колодійському, Олізарецькому та Жолудському фільварках;	100	2292		
інші землі Рафалівського маєтку			63	970,59
3. Чарторийський маєток при с. Мала Ведмежа, Руденському та Телецькому фільварках			40	600
4. Бережницький маєток при м-ку Бережниця та Тріскинському фільварку			105	1505
Дубенський повіт				
5. Княгининський маєток при Озерянському	60	1008		

фільварку				
Рівненський повіт				
6. Стрільський масток	40	660		
Всього	220	4294,5	208	3075,59

Підраховано за: Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 340, 447-447зв.

Євреїв тимчасово селили у селянські хати на казенних землях, у ліквідовані католицькі монастирі, в їхні юридики. Багато хто з поселенців був змушений жити у землянках до влаштування власного домогосподарства. Поселенці повинні були побудувати собі житловий будинок та господарські споруди, а також забезпечити себе сільськогосподарським реманентом для здійснення землеробської діяльності. Зокрема, на одну сім'ю (двір) потрібно було мати в одному екземплярі віз, сани, бур, долото, сокиру, кінську зброю, по дві штуки сіх, борін, серпів, заступів, лопат, вил, ярем, по три – цепів, граблів (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 21зв.).

У планах виглядало все ідеально, проте в реальності процес єврейської колонізації на казенних землях губернії відбувався досить проблематично та повільно (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 584-587). Зрозуміло, що у поселення на казенних землях прагнули бідні євреї, і їм для влаштування господарства потрібні були матеріальні вкладення. Витрати на єврейську колонізацію влада не хотіла перекривати із державної казни і брала гроші із коробкового збору у розмірі 5% від загальної суми. До того ж суми коробкового збору були незначні, в деяких губерніях вони навіть не перекривали державні податки, що значно уповільнювало процес єврейської колонізації (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 239). Ще у квітні 1846 р. Волинська палата затребувала гроші із коробкового збору на поселення 200 родин у розрахунок по 175 крб. на кожну сім'ю (ще за правилами 1844 р.) у другого департаменту міністерства державного майна. Він відповів, що на цей рік для колоністів була виділена незначна сума із коробкового збору, і вона вже витрачена на переселення волинських євреїв у Катеринославську губернію. Відомо також, що в цей же період житомирські євреї заснували колонію Новожи́томир у Херсонській губернії (Пасик, 2005), що потребувало виплат із коробкового збору. Тому для західних губерній було запропоновано селити євреїв на казенні землі за їхній власний кошт, всі інші охочі повинні були чекати своєї черги (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 162-163). Водночас архівні документи свідчать, що деякі новоспечені землероби все-таки отримували грошову допомогу: одні – по 50 крб., інші – по 100 крб.

(Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 99-100). Не зрозуміло тільки, за яким принципом влада обирала «щасливчиків».

Генерал-губернатор настільки прагнув успіху проекту єврейської колонізації, що спробував залучити до нього інвестиції єврейських капіталістів. У Волинській губернії висловив бажання влаштувати єврейську колонію Меєр Зусьман, що дозволило би йому отримати звання особистого і спадкового почесного громадянина. Для цього він придбав 900 десятин землі у Новоград-Волинському повіті і додатково клопотав про купівлю 1000 десятин землі біля м. Острог. Проте єврейську землеробську колонію він так і не створив (Рибинський, 1929, с. 216).

Сподівання євреїв із переселенням на землю автоматично отримати стан землеробів, а з ним і омріяні пільги, натикалися на зволікання чиновників. Мало було оселитися на землі, потрібно було довести, що колоніст дійсно займається сільськогосподарською діяльністю. Пізніше місцева влада вирішила, що євреїв слід переводити у стан землеробів тільки після того, як вони почнуть будувати господарство. Іноді цей процес затягувався на кілька років, що створювало умови для гострих конфліктів як із владою, так і з єврейськими громадами, які втрачали платників податків та джерело для рекрутського набору в особі колоністів. Так на ім'я імператора була подана скарга від дубенських, луцьких, володимирських та ковельських євреїв-міщан, які переходили у стан землеробів, на старшин єврейських громад, до яких вони були приписані. Коли останні довідалися про втрату членів своєї громади, почали чинити майбутнім землеробам різні перешкоди, набагато збільшили їм кількість податків та недоплат, перш за все, почали їх вносити до чергових рекрутських списків на майбутнє трьохріччя (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 73-74зв.).

Євреї з Дубна жалілися імператору, що 20 сімей у 1846 р. подали клопотання про переведення їх у землеробський стан, але місцева влада більше року не давала жодної відповіді. Прохачі більше не могли продовжувати займатися своїми промислами, а деякі взагалі втрачали бажання переселятися (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 352-352зв.). Дійсно, аналіз архівних списків євреїв, які подали заявку на перехід до землеробського стану за 1851 р., показує, що серед 187 охочих оселитися в землеробських колоніях близько 28% або відмовлялися, або не з'являлися на поселення (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 549-579).

Кременецькі євреї, очікуючи відведення землі в колонії Озеряни, витратилися на купівлю худоби та її утримання, відмовившись від звичного торгового промислу. Щоб встигнути до зими розпочати нову землеробську діяльність, ці євреї погодилися оселитися в колонії за власний кошт, але

влада не поспішала, а кременецька єврейська громада чинила свавілля (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 233-234). Зокрема, до генерал-губернатора дійшла скарга єврея Мошка Лотерштейна, який очікував переселення в колонію Озеряни, а його громада, без потреби, під час додаткового набору віддала його тринадцятирічного сина у рекрути (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 359-366).

Таким чином, ще не розпочавши нову діяльність, і не перейшовши до нового стану землеробів, євреї вже багато в чому втрачали. Навіть видатний єврейський письменник і просвітитель Ісаак Бер Левінзон особисто клопотав перед генерал-губернатором Б. В. Бібіковим про захист колоністів Софіївки та Ігнатівки від утисків та свавілля єврейських громад (Рибинський, 1929, с. 232). Такі конфліктні ситуації чиновники та поліція часто використовували, щоб отримати хабарі від євреїв-колоністів за вирішення їхніх проблем.

Процес переселення євреїв на сільські землі відбувався дуже повільно і складно. У новостворених колоніях панував безлад: часто виділені ділянки землі не були чітко розмежовані, чимало ґрунтів були не придатні для землеробства через заболоченість або лісові хащі. Волинська Палата у рапорті 1851 р. вказувала, що поселенці Княгининського та Рафалівського маєтків вже активно користувалися наданими їм пільгами та займалися хліборобством, проте законне розмежування землі так і не відбулося (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 503-503зв.). В колонії Олізарка Рафалівського маєтку планувалося заселити 57 єврейських родин, але до 1851 р. там розмістили лише 31; у колонії Жолудок для поселення було приготовано 46 ділянок, але реально змогли заселити лише 10 сімей, інші селитися категорично відмовлялися через погану якість земель. У с. Кошмаки із 10 виділених для поселення євреїв ділянок 4 були також абсолютно не придатні. В інших поселеннях Рафалівського маєтку (при с. Колодії, с. Острів, с. Жовкині), у Чарторийському, Бережницькому та Стрільському маєтках до 1851 р. навіть ще не було поселенців. У Княгининському маєтку у колонії Озеряни заселили 40 єврейських родин, їхні ділянки орної та сіножатної землі були перемішані із ділянками сіножаті казенних селян, що використовувалася для випасу худоби, яка часто-густо знищувала єврейські посіви зерна та трави. Така ситуація спричиняла постійні конфлікти між селянами та колоністами (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 584-587).

Доволі суперечливі звіти із західних губерній про хід єврейської колонізації підштовхнули міністерство державного майна у 1851 р. доправити особистого секретаря міністра, надвірного радника В. О. Іславіна з інспекцією новостворених західних колоній. Відвідав він і

найбільші казенні колонії Волинської губернії – Вільськ, Озеряни та Нуйно. Він звернув увагу на байдуже ставлення місцевої влади до запровадження проєкту колонізації; виділення єврейським поселенцям непридатної для землеробства землі; незадовільне розмежування ділянок; дуже погану організацію облаштування колоній, порушення правил їхнього будівництва; відсутність контролю та зворотного зв'язку із колоністами; затягування із видачею їм матеріальної допомоги; свавілля єврейських громад та губернських окружних начальників тощо (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 520-521зв.). Місцева влада зреагувала на це традиційними відписками.

Через три роки, керуючий Волинською палатою державного майна, провів повторне обстеження губернських єврейських колоній. Результати його перевірки знову були невтішні. У колонії Вільськ від 1849 р. оселилося дев'ятнадцять єврейських родин: із них дванадцять побудували житлові та господарські будівлі, чотири розпочали будівництво, а інші мешкали у будинках односельців. У цій колонії найбільше розвинулося скотарство та городництво, «яке не вимагало великої праці». У нечисленних поселеннях Любарського маєтку с. Паволочки та с. Філінців дві єврейські родини взагалі відмовлялися зводити будівлі. Вони мали дуже погані результати у хліборобстві «через неосвіченість та байдужість до цієї діяльності». Колонія Озеряни взагалі неприємно вразила керуючого, оскільки її устрій зовсім не відповідав правилам будівельного статуту: розмітка вулиць була крива, вони позначалися старими перекошеними тинами; вуличні канали були неочищеними; побудовані будинки, здебільшого без димарів, були зведені «не за планами та фасадами, затвердженими для казенних селищ»; навіс дахів був замалий, через що зовнішнє тинькування будинків змивалося дощем; деякі садибні ділянки були пориті ямами і заболочені. У колоніях Стрільської, Бережницької, Чарторийської та Рафалівської громад євреї побудували хати зовсім не за вказаними місцями, всупереч будівельних правил «потворно і кепсько», майже без господарських будов, пояснюючи це затримкою призначеної грошової допомоги. У колонії Нуйні оселилося 17 родин, які навіть не бралися до будівництва, очікуючи від влади обіцяні гроші і переселення на кращі землі, самі ж мешкали частково у господарських приміщеннях, частково у селянських хатах (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 200-205).

За даними перевірки було ухвалено рішення про оголошення догани рівненському окружному начальнику та покладення на нього обов'язку щодо осушення боліт в Озерянській колонії та забезпечення там благоустрою, як і в інших колоніях його округу. Волинська палата зобов'язала всіх окружних сільських начальників суворо контролювати будівництво в єврейських колоніях і слідкувати, щоб їх поселенці ретельно

займалися хліборобством. Також поліція мала узгодити свої дії із Комітетом з поселення євреїв і слідкувати, щоб останні не полишали місць помешкання.

Щоб підвищити сільськогосподарську грамотність євреїв-колоністів, очільник міністерства державного майна у 1858 р. зобов'язав місцеву владу доправити здібних юнаків із єврейських колоній для навчання у Горигорецьке землеробське училище, школу бджільництва та школу садівництва, а також у ремісничі заклади для опанування корисних для сільського побуту ремесел (фельдшерства, ветеринарії, коновальства тощо) (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 121-125). Для даної пропозиції було обрано найбільші колонії – Озерянську та Вільську. Проте їхні мешканці категорично відмовилися віддавати своїх дітей на навчання, пам'ятаючи сумний досвід кантоністських шкіл (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 247-247 зв.). Тому було вирішено, щоб сільські старшини вибирали хлопчиків на навчання переважно із сиріт та одинаків, які не підлягали виконанню рекрутської повинності (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 124зв.-125).

Час йшов, але покращення в облаштуванні колоній та їхніх результатів не відбувалося. Середньорічні врожаї хліба не задовольняли власних потреб колоній. Нестачу колоністи компенсовували доходами від неземлеробської праці в зимовий час за межами своїх поселень. Частина колоністів просто тікали у містечка і здобували собі прожиток звичними для себе промислами, що створювало вигоду сільським старшинам, які таємно здавали селянам землю колоністів за гроші (Рибинський, 1929, с. 242). Тому часто інспектори під час перевірок не виявляли колоністів за місцем проживання. Водночас вище керівництво, за відлучку з поселення, погрожувало позбавити стану землероба і відправити у рекрути. Луцький окружний начальник навіть вдавався до фізичного насильства. Без суду єврей-колоніст Меєр Фалін Вігдорович був публічно покараний десятьма ударами різок, а Іріх Гірехт Кіперштейн отримав п'ятдесят ударів. Старшинам Чарторийського сільського товариства окружний начальник наказував застосовувати легке фізичне покарання, якщо євреї будуть лінуватися займатися землеробством (Рибинський, 1929, с. 213).

Однак ніщо не могло виправити провали у проєкті єврейської землеробської колонізації не тільки у Волинській губернії, але й у всьому Правобережжі. Місцеві чиновники пояснювали це тим, «що всі загалом євреї не виправдовують надій уряду, який хоче бачити їх працюючими землеробами, і користуються пільгами незаслужено» (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 38-38зв.). Від 1859 р. єврейська землеробська колонізація на казенних землях західних губерній, була припинена у зв'язку із визнанням її неефективною, євреям дозволили

селитися тільки в новоросійських колоніях (Нікітін, 1894, с.144). Дотепер у Волинській губернії всього було утворено двадцять три повноцінні єврейські колонії, із яких п'ятнадцять – на казенних землях, шість – на власних і дві – на орендованих у приватних власників. Зведена відомість про поселення євреїв-землеробів у Волинській губернії станом на червень 1859 р. представлена у таблиці 2.

Таблиця 2

Поселення євреїв-землеробів на землях казенних, власних та поміщицьких у Волинській губернії станом на 16.06.1859 р.

(Підраховано за : Рибинський, 1929, с. 227-229)

Назви поселень євреїв-землеробів	к-ть сімей / ділянок	к-ть осіб	к-ть землі, десятин	тип землеволодіння
Житомирський повіт				
при с. Вільськ	25	293	381	Казенний
при с. Вереси	3	29	41	Казенний
при с. Филинці	9	108	140	казенний
при с. Баранівка	1	13	14	казенний
у с. Сьомаки	1	5	30	Власний
у с. Кам'янка	1	7	15	власний
у слободі Медведиха	15	63	180	поміщицький
при с. Никонівка	1	9	15	Поміщицький
у с. Райгородок	7	57	84	поміщицький
Новоград-Волинський повіт				
у Любарському маєтку	8	127	95	казенний
у с. Паволочка	2	48	31	казенний
при м-ку Любар	2	24	94	Власний
при с. Воробіївка	1	9	13	Поміщицький
Рівненський повіт				
у с. Глінки	5	56	265	Казенний
при с. Стрільськ	4	48	660	Казенний
кол. Антонівка	30	424	283	Власний
кол. Мочулки	28	224	798,09	Власний
кол. Селище	35	невідомо	987,75	Власний
кол. Осова	48	466	1702	Власний
Дубенський повіт				
у с. Озеряни	40	454	580	Казенний
Луцький повіт				

у с. Теклівка	7	62	94	Казенний
у с. Руденка	7	75	94	казенний
кол. Олізарка	32	332	408	казенний
кол. Жолудок	19	217	286	казенний
при с. Кошмаки	1	5	13	казенний
при с. Острівці	1	7	13	казенний
кол. Рудня	8	64	130	казенний
кол. Телецька	6	63	117	казенний
кол. Мала Ведмежа	9	54	142	казенний
кол. Софіївка	34	647	612,61	власний
кол. Ігнатівка	24	183	263,40	власний
кол. Цепцевичі	1	28	невідомо	власний
Ковельський повіт				
при с. Нуйно	18	202	348	Казенний
Овруцький повіт				
хутір Славів, при с. Купище	2	18	40	власний
при Рокитенській колонії	5	37	83	Поміщицький
при с. Старі Велідники	2	34	24	Поміщицький
при с. Купеч	1	6	25	Поміщицький
Всього з відомого	443	4 498	9 101,85	—

(Підраховано за : Рибинський, 1929, с. 227-229)

Після указу 1859 р., коли проєкт єврейської колонізації у західних губерніях був офіційно закритий, місцева влада взялася до розформування створених колоній та вигнання євреїв із казенних сільських земель. Для цього у 1860 р. губернським Комітетом з поселення євреїв була здійснена інспекція єврейських колоній (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 77-79зв.) Її висновки стали вирішальними для Волинської палати державного майна щодо виключення євреїв із землеробського стану та ліквідації їхніх колоній.

Найбільш показовою є доля єврейської колонії Нуйно, яку почали заселяти від 1850 р. Від початку її заснування євреї зіштовхнулися з великими проблемами, які вони не могли розв'язати самотужки, тому з перших днів писали клопотання у Волинську палату державного майна. Їм виділили садиби на піщаних землях, непридатних для вирощування городини. Води також неможливо було знайти ані на садибних ділянках, ані на орних, що не дозволяло їм не тільки успішно займатися скотарством,

але й забезпечити водою власний побут. Тому колоністи, навіть отримавши матеріальну допомогу у розмірі 50 крб., зтягували із будівництвом. Тимчасово їх поселили у селянських хатах за наймом на відстані до п'яти та більше верст до виділених садиб, та до чотирнадцяти верст до орних земель. Така ситуація, на їх думку, унеможливлювала повноцінне удобрювання ґрунту. Водночас єврейські землероби дуже старалися опанувати новий спосіб життя. Навіть за таких складних обставин придбали потрібний реманент. У багатьох в господарстві було по кілька коней, волів, корів та овець. Проте через скудність орних земель, їм не вдавалося збирати високі врожаї (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 5-16). Колоністи Нуйна благали владу замінити їм садібні землі на інші, більш зручні та родючі. Впродовж багатьох років, вони просили або переселити їх в іншу колонію, або знову перевести у міщанський стан, навіть були згодні віддати членів своїх родин у рекрути, оскільки «за умов остаточного поселення на відведених землях у Нуйнинській колонії, бачили неминучу свою загибель» (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 3-4зв.). Проте чиновники демонстрували байдужість. Вони посилалися на вже затверджений в Міністерстві план поселення, тому нічого не змінювали.

Під тиском місцевої влади, нуйнівці наважилися написати клопотання у Міністерство державного майна, і у 1858 р. отримали дозвіл на заміну ділянок із садібною землею. Ковельський окружний начальник навіть встиг взяти з них розписку, що вони задоволені заміною садібною землею, й терміново почнуть зводити господарські будівлі (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 52-53зв.). Проте вже у 1859 р. поселення євреїв на казенних землях у західних губерніях було призупинено на державному рівні, а поселенці Нуйна так і не дочекалися заміни землі.

Волинський Комітет з поселення євреїв після «огляду відрядженими чиновниками єврейських хліборобських колоній у казенних маєтках» у 1860 р. щодо поселенців Нуйна постановив, що оскільки мало хто з них продуктивно займається хліборобством, то немає сенсу, щоб вони даремно користувалися наданими пільгами. Враховуючи ситуацію, чиновники радили повернути євреїв до міщанського стану. Місцева влада на останок зробила широкий жест щодо колоністів: пообіцяла не піддавати їх стягненням, передбаченим у статуті про стани, через їхні злидні та невдалий вибір землі (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 77-79зв.). Колишні землероби у 1862 р. повинні були терміново покинути свою колонію і швидко знайти своїм родинам прихисток у Ковелі. Але за час землеробства вони настільки зубожіли, що просили Волинську палату лише про повернення їм тогорічної зсипки зданого зерна у запасний магазин, щоб не приректи себе на голод, а деякі

клопотали про перенесення залишених ними будівель у місто (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 84-85). У цьому їм було відмовлено, тому влітку 1863 р. євреї колишньої колонії Нуйно написали чергову скаргу генерал-губернатору Київської, Подільської та Волинської губерній на ковельського окружного начальника за його несправедливе виключення їх зі стану землеробів та заборону щодо перенесення їхніх будівель у Ковель (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 76-76зв.). Проте скарги та заклики до справедливості були марними. Щоб домовитися із місцевою владою, євреям потрібно було вдаватися до традиційних методів вирішення своїх проблем – хабарів. По-іншому не можна пояснити, чому євреям інших колоній влада дозволила залишитися на території їхніх поселень після переведення у міщанський стан.

У 1863 р. була розформована і колонія Озеряни, а її мешканців повернули до міщанського стану. Із поселених сорока родин на казенних землях колонії Озерян у 1848 р., лише чотирнадцять отримали грошову допомогу у розмірі п'ятдесяти крб. сріблом із коробкового збору, інші двадцять шість селилися за власний кошт (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 490). Кілька років їхнього сільськогосподарського життя видалися неврожайними, два роки врожай був побитий градом, це все погіршувалося практично постійним падежем худоби. Для того, щоб хоч якось забезпечувати життєдіяльність власних родин, вони змушені були вдаватися до своїх традиційних занять. Але постійний контроль з боку влади за їхньою землеробською діяльністю, та проблеми з видачою їм тимчасових паспортів для виїзду у містечка, значно ускладнювали пошук додаткового заробітку (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 8-8зв.).

На момент розформування, дві родини із колонії вже давно самовільно виїхали, дві були виключені із окладу, одна вимерла. Озерянці, на відміну від колоністів Нуйна, повинні були повернути державі видану кільком сім'ям матеріальну допомогу та оброк, який вони не сплачували у пільговий час. Всього їм було нараховано до сплати 4 814 крб. $\frac{3}{4}$ коп. Побудовані колоністами будинки разом із школою та лазнею були оцінені Волинською палатою у 3 342 крб. сріблом. Після всіх поневірянь єврейські землероби ще залишилися винні державі, тобто їхнє становище погіршилося (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 75-75зв.). Більшість колоністів не бажали покидати обжиті місця і клопотали про те, щоб залишитися на садибних та городніх землях. Це дозволило б їм з часом повернути оброчний борг у казну (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 23-23зв.). Волинська палата державного майна у зв'язку із цим пропонувала перетворити колонію на містечко (Державний архів Житомирської області,

ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 83в.). Як свідчать довідники, дане поселення і надалі залишилося в статусі колонії, а євреї у статусі міщан продовжували тут проживати і займатися різними промислами (Список населених місць Волинської губернії, 1906, с. 61).

Ще одна з найбільших казенних колоній також була розформована у 1863 р. – колонія Вільськ. Волинська Палата встановила, що її колоністи не займаються землеробством не тільки на орних, але навіть не використовують городню землю. З поселених двадцяти чотирьох родин, лише п'ятнадцять залишилися на місті, але й ці клопотали про переведення їх до міщанського стану. При цьому вони просили не забирати у них садибну та городню землю, за яку вони готові були сплачувати оброк. Проте місцеве керівництво їм в цьому відмовило, обґрунтовуючи це тим, що державі «не виправити теперішнього їхнього становища і не збудити в них ані бажання, ані схильності до землеробства, а навпаки, (євреї – авт.) ще більше зробляться недбайливими та нездатними до господарства і заженуть себе в крайню скруту...» (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 22-22зв.). Проте на початку ХХ ст. у Житомирському повіті серед населених пунктів значиться саме «Вільська єврейська колонія», що свідчить про те, що вільським євреям вдалося умовити (скоріше за все – підкупити) владу залишитись у своїх вже обжитих помешканнях (Список населених місць Волинської губернії, 1906, с. 5).

Єврейські колонії, що були організовані на власних землях, на відміну від казенних, опинилися у меншій небезпеці. Влада не могла виселити поселенців із їхньої власної землі, тому вона в основному вдавалася до переведення їх у міщанський стан. А враховуючи фактичний провал державного проекту, пов'язаного із «перепрофілюванням» євреїв, уряд вирішив прикрити цей факт зміною статусу населених пунктів, в яких євреї мешкали. Села, в яких свого часу були створені колонії, переводились у статус містечок. Зокрема, це стосувалося колонії Софіївка (Луцького повіту), землі якої були пожертвовані єврейській громаді ще дружиною імператора Павла I Софією, на початку ХІХ ст. (Bendavid-Val, 2010). Ця колонія отримала офіційний статус землеробської тільки у 1835-1836 рр. Тоді об'єднавшись із єврейською громадою колонії Ігнатівка (яка розташовувалася поруч), колоністи Софіївки створили спільну громаду. Згодом у цій колонії функціонувало сім синагог, чотири з яких належали хасидам.

Особливістю Софіївки було те, що від моменту її заснування там мешкали виключно євреї, що не було притаманно подібним поселенням на українських землях, особливо у другій половині ХІХ ст. Спочатку єврейські поселенці заробляли на життя землеробством, скотарством, також працювали дрібними торговцями та ремісниками, займалися

вичинкою шкіри. Оскільки це були їхні власні землі, софіївські колоністи у себе в поселенні давали прихисток іншим євреям-неземлеробам. З часом вони урізноманітнили діяльність у Софіївці, що стало підставою для місцевої влади виключити її мешканців із землеробського стану і перевести у міщани. У 1865 р. вони виклопотали для свого поселення статус містечка, який між собою за назвою місцевості називали Трохимбрід (Truchenbrod). На початку XX ст. у ньому працювали млини, маслобійні, чинбарні заводи, олійня, фабрика гребінців, завод кольорового скла, скотобійня. В цей же час там було засновано «Сіоністське товариство», яке в подальшому готувало єврейських фермерів для відправки у колонії Ірець-Ісраеля (Trochenbrod – Lozisht The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, 2011). За часів Голокосту це єврейське містечко було повністю знищено. У романі Джонатана Сафрана Фоера (внука одного з мешканців Трохимброда) «І все освітилося» («Everything Is Illuminated») описано трагедію містечка. Твір став світовим бестселером, за сюжетом якого був знятий однойменний фільм із Елайджею Вудом у головній ролі. У 2010 р. дослідник Авром Бендавід-Вал видав книгу «Порожні небеса: відкриваючи загублене місто Трохимбрід» (Bendavid-Val, A., 2010.) про історію та знищення містечка, на основі якої було знято документальний фільм «Загублене місто».

Отже, навіть після закриття урядового проекту єврейської землеробської колонізації на території Правобережної України, окремі утворені поселення продовжували своє існування. Поодинокі єврейські сільські господарства докладали зусиль аби не втратити землеробський статус. До прикладу, у Княжпольській колонії при Стрільському маєтку на початку 1860 р. залишилася мешкати тільки одна родина єврея-землероба Мошка Лейбовича Лангера. Їхнє самотнє поселення стало для влади підставою щодо переселення їх в іншу єврейську колонію. Лангер благав залишити його на місці, адже він там мешкав більше десяти років, впорядкував господарство, досить добре удобрив землю, мав очевидний успіх у хліборобській справі, справно сплачував поземельний оброк. Проте Волинська Палата наполягала на виселенні, вказуючи, що у 1858 р. пожежа знищила всі будівлі родини Лангерів, тому вона вважала, що «колонії для одного єврея-землероба, який не має належного господарства, не є вигідними для казни і є незручними для управління». Але з'ясувалося, що Лангер вже відновив всі спалені будівлі. Із архівних документів не зрозуміло, чим закінчилася справа. Все залежало від спроможності Лангера домовитися з російськими чиновниками (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 1-4).

У червні 1863 р. Волинська палата підбила підсумки ефективності використання казенної землі, що була призначена у сільських товариствах губернії під поселення євреїв. Із шістсот запланованих у губернії земельних

наділів, було відведено триста тридцять сім ділянок, які повинні були приносити дохід 3 780 крб. 44, $\frac{1}{4}$ коп. Серед них пустували двісті одинадцять ділянок, на пільговому оподаткуванні знаходилося сорок дві ділянки, і тільки вісімдесят чотири ділянки приносили казні дохід у сумі 967 крб. 21 коп. (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 63-63зв.). Саме до таких невтішних фінансових результатів прийшла єврейська колонізація у Волинській губернії.

Далі у 1864 р. законодавство позбавило євреїв можливості селитися на приватних землях (Про пільги, переваги та грошові позики, що надаються при купівлі казенних і приватних маєтків у Західних губерніях, 1866, с. 3-6), у 1865 р. дозволило їм вільно виходити із стану землеробів, законом 1866 р. було припинено виділення сум із коробкового збору на розвиток землеробства у євреїв через «доведену їхню нездатність займатися цим видом діяльності» (Оршанський, 1872, с. 113). У 1866 р. єврейські колонії західних губерній були передані у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ, тому з цього моменту важко відстежити їхню долю за архівними документами (Нікітін, с. 172). У 1867 р. євреям заборонили купувати землю (Про заборону євреям купувати від поміщиків і селян землі в губерніях, що підпорядковані Віленському і Київському генерал-губернаторам, 1867, с. 573-574). Попри скасування для євреїв-землеробів майже всіх пільг у Волинській губернії, єврейські колонії продовжували існувати. Станом на 1872 р. тут за офіційними даними залишилося десять єврейських колоній (Мочулки, Антонівка, Мале Седлище, Осова, Озеряни, Софіївка, Ігнатівка, Руденська, Желудська, Олізарка) із 3 274 поселенцями (Чубинський, 1872, с. 188).

«Тимчасові правила» 1882 р. (Про приведення в дію Тимчасових правил про євреїв, 1882, с. 181.) закрили євреям доступ до землі й остаточно завершили політику залучення євреїв до землеробства. Навіть у межах смуги осілості євреям заборонялося знову оселятися в сільській місцевості, купувати землю і будинки поза містами та містечками, орендувати земельні угіддя. Те незначне число єврейських землеробських колоній, що залишилися у губернії, знову опинилося під загрозою ліквідації з боку місцевої влади. В той період чимало євреїв покинуло Волинську губернію і виїхало до Америки (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 113), де вони разом з іншими російськими євреями організовували доволі успішні сільськогосподарські колонії (Брокгауз, Єфрон, 1894, с. 482-483).

У 1892 р. у Петербурзі було відкрито відділення Єврейського колонізаційного товариства, яке безпосередньо займалося комплектуванням груп переселенців у сільськогосподарські колонії Канади, США і Аргентини. Це товариство ставило за мету виселення євреїв із Росії у колонії американських континентів, що знайшло активну

підтримку уряду, який готовий був всіляко заохочувати еміграцію євреїв. У Волинській губернії планувалося відкриття місцевого комітету Єврейського колонізаційного товариства або робота його уповноважених за сприяння губернатора та під наглядом міністерства внутрішніх справ (Збірник циркулярів Волинських Губернських Установ з різних частин адміністративного управління з 1880 по 1897 рік, 1898, с.378-386).

Із розвитком сіоністського руху сільськогосподарська діяльність набувала все більшої популярності серед євреїв, у т. ч. і волинських. У 1890 р. палестинофіли утворили «Товариство допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії та Палестині» з комітетом у Одесі, мета якого полягала у допомозі євреям оселятися на землях Ірець-Ізраеля (Палестини та Сирії) і заохоченні їх до «продуктивної», переважно – землеробської, праці (Брокгауз, Єфрон, 1900, с. 151), що робилося з далеким прицілом відновлення ізраїльської державності в майбутньому. У Волинській губернії це товариство заснувало свої агенції у Житомирі, Заславлі та Корці для збору внесків та пожертв на його користь (Збірка циркулярів Волинських Губернських Установ з різних частин адміністративного управління з 1880 по 1897 рік, 1898, с.393), а також для переселення волинських євреїв у палестинські колонії. Проте вже у 1891 р. волинський губернатор циркулярно розпорядився ліквідувати ці агенції, а їхніх агентів Епштейна, Горвіца, Гендлера та Гершгорина, які збирали гроші, наказав позбавити повноважень (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 238).

Не зважаючи на всі складнощі процесу єврейської колонізації у Волинській губернії протягом всього століття, у 1899 р. в ній офіційно нараховувалося 2 829 євреїв-землеробів (Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1901 рік, 1900, с. 4-9). Проте Єврейська Колонізаційна Асоціація давала зовсім іншу статистику, зокрема, за їх даними, в губернії функціонувало 14 єврейських колоній із 4 940 поселенцями, які займалися сільським господарством; а поза колоніями у садівництві, вирощуванні тютюну, бджільництві та молочному скотарстві було зайнято 1166 євреїв [Rosenthal, 1901 – 1906, с. 256].

Висновки. Якщо німецька та чеська землеробська колонізація у Волинській губернії у XIX ст. проводилися російським урядом в межах процесу деполонізації краю та з метою привнесення в його сільське господарство прогресивних методів діяльності, то єврейська колонізація була спрямована на перевиховання волинських євреїв на «продуктивних селян», які в такий спосіб, на думку уряду, могли би приносити суспільну користь. Проте даний проект, на думку самої влади, загалом був провалений. Причинами цього стали, безумовно, відсутність досвіду землеробства у єврейського населення; нестача необхідної матеріальної допомоги на колонізацію; виділення незручних та неродючих земель;

некомпетентність, байдужість та корумпованість імперської бюрократичної системи; незбалансованість законодавства тощо.

Водночас попри пануючу у російській дореволюційній історіографії думку про нездатність і небажання євреїв займатися сільськогосподарською діяльністю, історія розвитку навичок землеробства серед волинських євреїв є доволі позитивною. Досвід, який набули євреї Волинської губернії в умовах реалізації урядового проєкту землеробської колонізації, в подальшому був успішно використаний під час створення сільськогосподарських колоній в Америці, Канаді та Аргентині, а головне – на землях Ерець-Ізраєля, що сформувало підґрунтя для майбутньої єврейської держави Ізраїль.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Боровий, С. Я. (1928). Єврейська землеробська колонізація в старій Росії: політика – ідеологія – господарство – побут. За архівними матеріалами. Вид. М. та С. Сабашникових, Москва, 200 с. [російською мовою]

Брокгауз, Ф. А., Єфрон, І. А. (1894). «Єврейські землеробські колонії», за ред. К. К. Арсенєва, Ф. Ф. Петрушевського. *Енциклопедичний словник*. Типо-Литографія І. А. Єфрона, Санкт-Петербург, Т. XI-а: «Евреиновы – Жилон». С. 480-483. [російською мовою]

Брокгауз, Ф. А., Єфрон, І. А. (1900). «Сіонізм», за ред. К. К. Арсенєва, Ф. Ф. Петрушевського. *Енциклопедичний словник*. Друкарня Акц. Тов. «Вид. справа», Брокгауз-Єфрон, Санкт-Петербург, Т. XXX: «Сим – Слюзка». С. 150-152. [російською мовою]

Вайнштейн, Д. (1928). «До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії», за ред. І. В. Галанта. *Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії*. З друкарні Всеукраїнської Академії наук, Київ, Кн. 1. № 73. С.105-115.

Гессен, Ю. І. (1911). Закон і життя. Як створювалися обмежувальні закони про проживання євреїв у Росії. Друкарня А. Г. Розена, Санкт-Петербург, 192 с. [російською мовою]

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, 663 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, 102 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, 218 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, 101 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, 72 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 280, 276 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 4, 16 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 12, 50 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 29, 72 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 58, 4 арк.

Збірка циркулярів Волинських Губернських Установ щодо різних частин адміністративного управління з 1880 по 1897 рік. (1898), упоряд. А. Ф. Уступін. Губернська друкарня, Житомир, 1188 с. (51 с. додатки) [російською мовою]

Криськов, А. А. (2017). «Експеримент, що тривав століття (Єврейські землеробські колонії в губерніях Правобережної України у XIX ст.)», за ред. П. М. Кулікова. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*. Матеріали третьої міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 22 – 23 листопада 2017 р. Бескиди, Київ; Тернопіль, Вип. 3, ч. 1, С. 300-304.

Нікітін, В. М. (1894). Єврейські поселення Північно і Південно-Західних губерній (1835 – 1890 р.). Друко-Литографія А. Є. Ландау, Санкт-Петербург, 200 с. [російською мовою]

Оршанський, І. Г. (1872). Євреї в Росії: нариси і дослідження. Друкарня М. Хана, Санкт-Петербург, Вип. 1. 233 с. [російською мовою]

Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1901 рік. (1900), за ред. І. І. Леонтьєва. Волинська губернська друкарня, Житомир, 564 с. [російською мовою]

Пасик, Я. (2005). Єврейські землеробські колонії Херсонської губернії. URL: https://web.archive.org/web/20110206190212/http://www.evkol.nm.ru/colony_kher_son.htm [російською мовою] (Accessed 10th April 2025)

Пасик, Я. (2022). «Єврейські землеробські поселення України». *Мій штетл. Єврейські містечка України*. URL: https://myshtetl.org/articles/farm_history1a.html (Accessed 25 April 2025)

Поліщук, Ю. М. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 432 с.

«**Положення** про євреїв (затверджене імператором 13 квітня 1835 року). (1836). Повне зібрання законів Російської імперії. Державна друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання П. Т. 10. Відділення І. С. 308-311, 316-318. [російською мовою]

«**Про заборону** євреям придбавати від поміщиків і селян землі в губерніях, що підпорядковані Віленському і Київському генерал-губернаторам (іменний указ, оголошений Сенату Міністром юстиції 10.07.1867 р.)». (1867). *Повне зібрання законів Російської імперії*. Державна Друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання П. Т. XXXIX. № 41039, С. 573-574. [російською мовою]

«**Про приведення** в дію Тимчасових правил про євреїв (височайше затверджене положення Комітету Міністрів 03. 05. 1882 р.)». (1882). *Повне зібрання законів Російської імперії*. Державна Друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання III. № 834. Т. II, С. 181. [російською мовою]

«**Про пільги**, переваги та грошові позики, що надаються при купівлі казенних і приватних мастків у Західних губерніях (височайше затверджене положення 05. 03. 1864 р.)». (1866). *Повне зібрання законів Російської імперії*. Державна Друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання П. Т. XXXXI. Ч. 2. Доповнення до тому 39. № 40656а, С. 3-6. [російською мовою]

Рибинський, В. П. (1929). Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. *Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії*. З друк. Всеукр. акад. наук, Київ, Т. 2, С. 199-246.

Ріттих, А. Ф. (1864). Атлас народонаселення Західно-Російського краю за сповіданнями. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Друкарня В. Веллінга, Санкт-Петербург, 2 с., 9 арк. [російською мовою]

Список населених місць Волинської губернії: видання неофіційне. (1906). Волинська губернска друкарня, Житомир, 219 с. [російською мовою]

Чубинський, П. П. (1872). «Євреї. Поляки. Племена малоруського походження. Малоруси (статистика, сільський побут, мова)», за ред. П. А. Гільдебрандта. *Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Російський край, спорядженої Імператорським Російським Географічним Товариством. Південно-Західний відділ. Матеріали і дослідження: у 7 т.* Друкарня К. В. Трубникова, Санкт-Петербург, Т. 7. Вип. 2, 608 с. [російською мовою]

Шмід, О. Шеретюк, В. М. (2008). «Європейські землеробські колонії на Волині у XIX ст.». *Наука, освіта, суспільство очима молодих*. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне, 15-16 травня 2008 р., РДГУ, Рівне, С. 199-201.

Bendavid-Val, A. (2010). The Heavens Are Empty: Discovering the Lost Town of Trochenbrod Hardcover. Bargain Price, 256 p.

Rosenthal, H. (1901-1906). «Agricultural Colonies in Russia». *Jewish encyclopedia*. Funk and Wagnalls Company, New York & London, Vol.1, pp. 252-256.

Trochenbrod–Lozish The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora. (2011). *Beit Tal – Trochenbrod and Lozish Community*. URL: <https://web.archive.org/web/20110918163134/http://bet-tal.com/index.aspx?id=2421>

References

Bendavid-Val, A. (2010). The Heavens Are Empty: Discovering the Lost Town of Trochenbrod Hardcover. Bargain Price, 256 p.

Borovoj, S. Ya. (1928). Evrejskaya zemledel'cheskaya kolonizaciya v staroj Rossii: politika – ideologiya – hozyajstvo – byt. Po arhivnym materialam. Izdatel'stvo M. and S. Sabashnikovyh, Moskva, 200 c. [in Russian].

Brokgauz, F. A. and Efron, I. A. (1894). «Evrejskie zemledel'cheskie kolonii», in K. K. Arsen'ev (Ed.). *Enciklopedicheskij slovar'*. Tipo-Litografiya I. A. Efrona, Sankt-Peterburg, Vol. XI-a: «Evreinovy – Zhilon», pp. 480-483. [in Russian].

Brokgauz, F. A., Efron, I. A. (1900). «Sionizm», in K. K. Arsen'ev and F. F. Petrushevskij (Ed.). *Enciklopedicheskij slovar'*. Tipografiya Akcionernogo Obschestva «Izdatel'skoe delo», Brokgauz-Efron, Sankt-Peterburg, Vol. XXX: «Sim – Slyuzka», pp. 150-152. [in Russian].

Vainshtein, D. (1928). «Do istorii povstannia zhydivskykh khliborobskykh kolonii u kolyshnii tsarskii Rosii», in I. V. Halant (Ed.). *Zbirnyk prats zhydivskoi istorichno-arkheohrafichnoi komisii*. Z drukarni Vseukrainskoi Akademii nauk, Kyiv, Knyha 1. № 73, pp.105-115. [in Ukrainian].

Gessen, Yu. I. (1911). Zakon i zhizn'. Kak sozidalis' ogranichitel'nye zakony o zhitel'stve evreev v Rossii. Tipografiya A. G. Rozena, Sankt-Peterburg, 192 p. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 790, 663 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1089, 102 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1299, 218 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1335, 101 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1036, 72 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 70, op. 1, spr. 280, 276 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 4, 16 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 12, 50 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 29, 72 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 58, 4 ark.

Sbornik cirkulyarov Volynskikh Gubernskikh Uchrezhdeniy po raznym chastyam administrativnogo upravleniya s 1880 po 1897 god, (1898), in A. F. Ustupin (Ed.). Gubernskaya tipografiya, Zhitomir, 1188 p. (51 p. prilozheniy) [in Russian].

Kryskov, A. A. (2017). «Eksperyment, shcho tryvav stolittia (Ievreiski zemlerobski kolonii v huberniiakh Pravoberezhnoi Ukrainy u XIX st.)», in P. M. Kulikov (Ed.). *Rehionalna polityka: istoriia, polityko-pravovi zasady, arkhitektura, urbanistyka*. Materialy tretoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv, 22–23 lystopada 2017 r. Beskydy, Kyiv; Temopil, Vol. 3 (1), pp. 300–304. [in Ukrainian].

Nikitin, V. M. (1894). *Evrejskie poseleniya Severo i Yugo-Zapadnykh guberniy (1835 – 1890 g.)*. Tipo-Litografiya A. E. Landau, Sankt-Peterburg, 200 c. [in Russian].

Orshanskij, I. G. (1872). *Evrei v Rossii: ocherki i issledovaniya*. Tipografiya M. Hana, Sankt-Peterburg, Vol. 1, 233 p. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Volynskoj gubernii na 1901 god. (1900). in I. I. Leont'ev (Ed.). *Volins'ka gubern's'ka drukarnya, Zhitomir*, 564 p. [in Russian].

Pasik, Ya. (2005). *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Hersonskoj gubernii*. [in Russian]. URL: https://web.archive.org/web/20110206190212/http://www.evkol.nm.ru/colony_kherson.htm (Accessed 10th April 2025).

Pasyk, Ya. (2022). «Yevreiski zemlerobski poselennia Ukrainy». *Mii shtetl. Yevreiski mistechka Ukrainy*. [in Ukrainian]. URL: https://myshtetl.org/articles/farm_history1a.html (Accessed 25 April 2025).

Polishchuk, Yu. M. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Kyiv, 432 p. [in Ukrainian].

«**Polozhennya** pro yevreyiv (zatverdzhene imperatorom 13 kvitnya 1835 roku). (1836). *Povne zibrannya zakoniv Rosiyskoyi imperiyi*. Derzhavna drukarnya, Sankt-Peterburh, Zibrannya II. T. 10. Viddilennya I. S. 308–311, 316–318. [in Russian].

«**O vospreshtchenii** evreyam priobretat' ot pomeschchikov i krest'yan zemli v guberniyah, podvedomym Vilemskomu i Kievskomu general-gubernatoram» (imennoj ukaz, ob'yavlenyj Senatu Ministrom yusticii, 10. 07. 1867 g.). (1867). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Gosudarstvennaya tipografiya, Sankt-Peterburg, Cobranie II, Vol. XXXIX (№ 41039), pp. 573–574. [in Russian].

«**O privedenii** v dejstvie Vremennykh pravil o evreyah (vysochajshe utverzhdennoe polozhenie Komiteta Ministrov 03. 05. 1882 g.)». (1882). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Gosudarstvennaya tipografiya, Sankt-Peterburg, Cobranie III (1881–1914), Vol. II (№ 834), pp. 181. [in Russian].

«О П'готях, преимуществях и дenezhnyh ssudah, predstavlyayemyh pri pokupke kazennyh i chastnyh imenij v Zapadnyh guberniyah» (vysochajshe utverzhdennoe polozhenie 05.03.1864 g.). (1866). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Gosudarstvennaya tipografiya, Sankt-Peterburg, Cobranie II. Vol. XXXXI (2), Supplement to the Vol. 39 (№ 40656a), pp. 3-6. [in Russian].

Rybyskiy, V. P. (1929). Yevreiski khliborobski kolonii na Kyivshchyni, Volyni ta Podilli v polovyni XIX st. *Zbirnyk prats yevreiskoi istorychno-arkheohrafichnoi komisii*. Z drukarni Vseukrainskoi akademii nauk, Kyiv, Vol. 2, pp. 199-246. [in Ukrainian].

Rittih, A. F. (1864). Atlas narodonaseleniya Zapadno-Russkogo kraja po ispovedaniyam. Tipografiya V. Vellinga, Sankt-Peterburg, 2 p., 9 s. [in Russian]

Rosenthal, H. (1901-1906). «Agricultural Colonies in Russia». *Jewish encyclopedia*. Funk and Wagnalls Company, New York & London, Vol.1, pp. 252-256. [in English].

Spisok naselennyh mest Volynskoj gubernii: izdanie neoficial'noe. (1906). Volynskaya gubernskaya tipografiya, Zhitomir, 219 p. [in Russian].

Trochenbrod–Lozisht The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora. (2011). *Beit Tal – Trochenbrod and Lozisht Community*. [in English]. URL: <https://web.archive.org/web/20110918163134/http://bet-tal.com/index.aspx?id=2421>

CHubinskiy, P. P. (1872). «Evrei. Polyaki. Plemena nemalorusskogo proiskhozhdeniya. Malorussy (statistika, sel'skij byt, yazyk)», in P. A. Gil'tebrandt (Ed.). *Trudy etnografichsko-statisticheskoy ekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snaryazhennoj Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. YUgo-Zapadnyj otdel. Materialy i izsledovaniya: v 7 t.* Tipografiya K. V. Trubnikova, Sankt-Peterburg, Vol. 7 (2), 608 p. [in Russian].

Shmyd, O. and Sheretiuk, V. M. (2008). «Yevropeiski zemlerobski kolonii na Volyni u st. XIX st.». *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh*. Materialy I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv. Rivne, 15-16 travnia 2008 r. Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet, Rivne, pp. 199-201. [in Ukrainian].

Slobozhan Igor. JEWISH AGRICULTURAL COLONIES OF THE VOLYN PROVINCE IN THE 19TH CENTURY: PROBLEMS OF ORGANIZATION, FUNCTIONING, AND CONSEQUENCES OF THEIR CREATION

Abstract

The purpose of the article is to analyze the process of organizing Jewish agricultural colonies in the Volhynia province during the 19th century and to identify its specific features.

Methodology of the study is based on a systematic approach and the use of general scientific methods (analysis of archival documents, generalization of inefficiency reasons from numerous reports of local authorities, induction in comparing facts contained in the documents), as well as historical research methods: historical- typological (in the study of three types of Jewish colonies: on privately owned, landlords' and state lands), historical-systemic (to understand the value of acquired agricultural skills for the future of Jews), historical-comparative (to compare the colonisation of the Volhynia province in the 19th

century with the development of Jewish colonies in the Americas and Palestine in the early 20th century).

The scientific novelty. The article specifies the features of Jewish agricultural colonisation in the Volhynia province, including its plans and actual implementation. Based on the study of the provincial authorities' documents, the main reasons for the failure of the government's Jewish colonisation project in the region have been summarized and identified it as one of the precursors of the Zionist movement.

Conclusions. In 1835, the process of Jewish agricultural colonisation in the Volhynia province was officially initiated with the establishment of settlements by Jewish agrarians on privately own lands. In 1844, the tsarist government implemented a large-scale project to establish Jewish agricultural colonies on state-owned lands in the province. The objective of this initiative was to transition Jews from being perceived as a «parasitic community» to a productive labour force. The project envisaged the establishment of 600 Jewish agricultural households. According to the authorities, this was one of the strategies for addressing the political «Jewish question» and a means of assimilating Jews. However, a range of objective and subjective factors negatively impacted the actual implementation of the project, leading to its closure in 1859. The government dismantled most of the colonies and reclassified Jewish agrarians as townspeople. At the same time, many Jews from the Volhynia province became firmly established in agricultural activities and continued them without the state support. In the future, the experience gained in farming helped many of them emigrate to the United States, and later, with the assistance of the Jewish Colonisation Society and Volhynian agencies of «The Society for the Aid of Jewish Agrarians and Artisans in Syria and Palestine», to resettle in agricultural colonies in other countries and in the land of Eretz-Yisrael.

Keywords: Volhynian Jews, Jewish colonists, Jewish agrarian, the Volhynia province, Jewish agricultural colonies, Jewish colonisation.

**Słobozan Igor. ŻYDOWSKIE KOLONIE ROLNICZE GUBERNI WOŁYŃSKIEJ
XIX WIEKU: PROBLEMY ORGANIZACJI, FUNKCJONOWANIA I
KONSEKWENCJE ICH POWSTANIA**

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza procesu organizacji żydowskich kolonii rolniczych na terenie guberni wołyńskiej w XIX wieku oraz identyfikacja jego specyficznych cech. Zastosowana metodologia opiera się na zasadach podejścia systemowego oraz wykorzystaniu ogólnych metod naukowych (analiza, uogólnienie, indukcja) i metod badawczych właściwych historii (metoda historyczno-typologiczna, historyczno-systemowa oraz historyczno-porównawcza). **Nowość naukowa.** Artykuł zawiera szczegółowe informacje dotyczące specyfiki żydowskiej kolonizacji rolniczej w guberni wołyńskiej, w szczególności planów jej realizacji oraz praktycznego przebiegu. Na podstawie analizy dokumentów władz gubernialnych zidentyfikowano główne przyczyny niepowodzenia rządowego projektu kolonizacji żydowskiej i ukazano go jako jedno z wczesnych zjawisk zwiastujących rozwój ruchu syjonistycznego. **Wnioski.** Żydowska kolonizacja rolnicza w guberni wołyńskiej oficjalnie rozpoczęła się w 1835 roku wraz z zakładaniem osad żydowskich na gruntach prywatnych. Od 1844 roku rząd carski wdrożył zakrojony na szeroką skalę projekt tworzenia kolonii na ziemiach państwowych, mający

na celu przekształcenie Żydów – postrzeganych przez władze jako „społeczność pasożytnicza” – w rolników wykonujących „produktywną pracę”. Projekt zakładał utworzenie 600 żydowskich gospodarstw rolnych i miał stanowić jeden ze sposobów rozwiązania tzw. „kwestii żydowskiej” poprzez asymilację. Jednakże szereg czynników, zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych, negatywnie wpłynął na realizację tych założeń. W 1859 roku projekt został oficjalnie zakończony – większość kolonii zlikwidowano, a żydowskich rolników przeniesiono do stanu mieszczańskiego.

Słowa kluczowe: Żydzi wołyńscy, koloniści żydowscy, rolnicy żydowscy, gubernia wołyńska, żydowskie kolonie rolnicze, kolonizacja żydowska.

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.05.2025 р.